

UNIVERSITATEA BABEȘ-BOLYAI DIN CLUJ-NAPOCA
FACULTATEA DE ISTORIE ȘI FILOSOFIE
Școala Doctorală „Istorie. Civilizație. Cultură”

TEZĂ DE DOCTORAT

**Demoni și exorcism în mentalul colectiv
romano-catolic și ortodox**

Coordonator științific
Prof. Univ. Dr. Toader Nicoară

Doctorand
Alexandru Rusu

CLUJ-NAPOCA

2020

CUPRINS

INTRODUCERE	1
TERMINOLOGIE	8
CAPITOLUL I. DEMONOLOGIA ÎN VECHIUL TESTAMENT	11
CAPITOLUL II. DEMONI ȘI EXORCISM ÎN PRIMELE VEACURI ALE CREȘTINISMULUI	27
1. Iisus și exorcismul. Creștinismul timpuriu	28
2. Exorcismul în Biserica apostolică și Biserica timpurie	37
3. Vindecarea în tradiția creștină.....	42
4. Exorcismul și Botezul	45
4. Reprezentarea demonilor și a exorcismului în biserica creștină în primele veacuri 49	
CAPITOLUL III. DEMONOLOGIE ȘI EXORCISM ÎN EVUL MEDIU	53
1. Demonologia și exorcismul în Biserica Catolică în Evul Mediu	53
2. Demonologia și exorcismul în Biserica Ortodoxă în Evul Mediu	62
3. Vrăjitoria în Evul Mediu	63
4. Reprezentarea demonilor și a exorcismului în arta creștină în Evul Mediu	73
CAPITOLUL IV. MODERNITATEA ȘI RECESIUNEA DEMONOLOGIEI CATOLICE.....	83
CAPITOLUL V. DEMONI ȘI EXORCISM ÎN TEOLOGIA ORTODOXĂ ACTUALĂ. ASPECTE GENERALE	94
1. Demonologia ortodoxă	94
2. Sursa umană, duhovnicească, a puterii diavolești din punct de vedere teologic ortodox	97
3. Reflectarea demonologiei ortodoxe în beletristică.....	104
4. Demonii, televiziunea, internetul și literatura în viziunea Bisericii Ortodoxe.....	107
5. Terapia spirituală/duhovnicească împotriva posedării.....	112
7. Psihologia și ortodoxia.....	117
8. Exorcismele Ortodoxe.....	127
9. Prezentarea unui caz de exorcism ortodox	133
CAPITOLUL VI. DEMONOLOGIA CATOLICĂ CONTEMPORANĂ	157
1. Atitudinea Bisericii Catolice contemporane în legătură cu posesia demonică și practicarea exorcismului	158

2. Evoluția credințelor în demoni, posesia demonică și exorcizare în rândul credincioșilor catolici	167
3. Sectele satanice și ocultismul	170
4. Reflectarea demonologiei catolice în cinematografie, televiziune și publicitate 179	
5. Prezentarea unui caz de exorcism catolic	186
CONCLUZII.....	195
BIBLIOGRAFIE.....	201

Cuvinte cheie

- mentalități colective
- demonologie
- exorcism
- imaginar social
- religie

REZUMAT TEZA

Perioada dintre cele două războaie mondiale a înregistrat o revoluție în istoriografie, ale cărei efecte au schimbat radical atât modul de abordare și înțelegere a trecutului, cât și felul de scriere și reconstruire textuală a realităților din trecut. Școala Analelor, dezvoltată în jurul revistei *Annales d'histoire économique et sociale* patronată intelectual de March Bloch și Lucien Febvre, a împrăștiat modul de raportare la istorie.¹ Dacă până atunci, prioritate absolută ca subiecți ai istoriei o aveau capetele încoronate și generalii de armată, această istorie politico-militară a fost trecută pe plan secund în favoarea recentrării interesului istoriografic asupra istoriei sociale, a credințelor populare și a imaginarului social. Într-un cuvânt, o dată cu Școala Analelor s-a produs ceea ce Thomas Kuhn, în cartea sa *Structura revoluțiilor științifice*, a descris ca fiind o „schimbare de paradigmă”.² Aceasta a constat în recentrarea discursului istoriografic de pe monarhi, generali, războaie, diplomație și alianțe matrimoniale pe istoria mentalităților colective. După cum a arătat Toader Nicoară, cel care a racordat prin scrierile sale istoriografia românească la curentul european: „Istoria mentalităților colective are în vedere, așa cum se cunoaște, restituirea întregului domeniu al afectivului, a sentimentelor, atitudinilor, și a comportamentelor umane, individuale și

¹ Peter Burke, *The French Historical Revolution: The Annates School, 1929-89*. London: Polity Press, 1990.

² Thomas Kuhn, *Structura revoluțiilor științifice*. București: Humanitas, 1999.

colective, fără de care orice perspectivă asupra trecutului ar rămâne una fragmentară și incompletă”.³

Lucrarea de față își propune un demers antropologic, de istorie a mentalităților colective și a imaginarului social asupra demonologiei și a exorcismelor romano-catolice și ortodoxe și reconstituirea unei lumi a religiosului mai puțin cunoscută și dezbătută. Motivația acestei lucrări se bazează în primul rând pe lipsa unor studii care să cuprindă în același timp o viziune teologică alături de o viziune istorico-antropologică. În general, în acest domeniu, sunt disponibile studii sau lucrări care prezintă puncte de vedere mai mult personale sau care au un înveliș senzaționist, în timp ce studiile comparative lipsesc aproape cu desăvârșire. Investigația de față încearcă să traseze direcții de cercetare în cadrul unei istorii a mentalităților și imaginarului cu ajutorul istoriei politice, sociale, religioase sau culturale. Amploarea fenomenelor oculte, de satanism, spiritism magie vrăjitorie și implicit de exorcism, pe care le regăsim în epocile trecute dar care se manifestă și astăzi atât în lumea catolică cât și în cea ortodoxă, a avut un rol determinant în alegerea temei din cadrul acestei teze de doctorat. Este un univers în care doctrinele creștine, romano-catolice și ortodoxe se împletesc și cu credințe și practici religioase populare. Mai mult, este atinsă o latură interioară, personală de cele mai multe ori printr-o anumită percepție a sensibilului religios, la care se adaugă modul în care se manifestă acest factor al sensibilului religios. Deci, încercarea de abordare din punct de vedere al mentalităților colective este cel mai probabil singura modalitate de restituire a oamenilor și dimensiunea lor sensibilă, atitudini, comportamente individuale sau colective.⁴ Abordarea de față este una ambițioasă, este o abordare prin care se dorește restituirea, compararea și încercarea de înțelegere a unui substrat religios cu tente negative din cadrul celor două biserici și societăți, catolică și ortodoxă. Am afirmat mai sus că în cazul acestor subiecte propuse ca temă de cercetare, există o oarecare atracție, în general din partea publicului larg, și nu doar a cercetătorilor. O antropologie a religiei în cadrul cărei se integrează perfect elementele demonologice și de exorcism catolice și ortodoxe este reflectată de obicei de o anumită timiditate sau de exces. Descoperim lucrări despre demoni și exorcism care se opresc acolo unde granița teologică este clar marcată. În acest caz,

³ Toader Nicoară, *Transilvania la începuturile timpurilor moderne (1680-1800). Societate rurală și mentalități colective*, Editura Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, p. 5.

⁴ T. Nicoară, *op-cit*, p. 8.

sesizăm timiditatea preotului, a clericului care într-un fel sau altul simte că trebuie să se oprească. Iar la polul descoperim excesul, cel mai probabil datorat cunoașterii la care a ajuns omul acum. Este necesară o valorizare din punct de vedere istoric și cultural a cercetărilor acestor subiecte, deoarece elementul senzaționist este la modă mai mult ca oricând.

În acest sens, am considerat că se impune o reabordare a acestui subiect, prin analizarea fenomenelor demonologice și exorciste la nivelul unui mental colectiv romano-catolic comparativ cu cel ortodox. Este o cercetare care se întinde pe o perioadă mare de timp, începând cu Vechiul Testament și urmărind apoi în timp „demoni și exorcism” până în zilele noastre. „Așa cum se cunoaște, mentalitățile și imaginarul impun cu necesitate oricărei investigații o analiză în durată lungă (la longue duree de l’histoire) pentru ca rezultatele acesteia să fie coerente și convingătoare.”⁵ Pornind de la faptul că atât teologia ortodoxă cât și cea catolică au avut la un moment dat o istorie comună, putem spune că un asemenea demers poate dezvălui aspecte inedite, chiar dacă aparent există anumite discrepanțe între cele două doctrine, vis-a-vis de demonologia și exorcismele practicate.

Lucrarea propusă se înscrie în cadrul cercetărilor inițiate de profesorul clujean Toader Nicoară dintr-o perspectivă antropologică și de istorie a mentalităților. Un aspect important este latura interdisciplinară a cercetării. Demonologia, exorcismele romano-catolice și ortodoxe sunt analizate din mai multe unghiuri: istoric, teologic, antropologic, etnologic, psihiatric și literar.

Una dintre direcțiile de cercetare urmărite în cadrul acestui demers, este analiza demonologiei și implicit fenomenul exorcist la nivel mental teologic și laic cu observarea și sintetizarea asemănărilor și diferențelor între demonologia și exorcismele catolice față de cele ortodoxe, dar și între atitudinea credincioșilor, a Bisericilor și perspectiva laică asupra subiectului. Ținta o reprezintă compararea demonologiei și exorcismelor din spațiul catolic cu cel din spațiul ortodox, precum și realizarea unei imagini cât mai apropiate de credințele din interiorul societăților și a teologiilor romano-catolice și ortodoxe. De exemplu: „În spațiul răsăritean, în special în tradiția populară, Satana este ridiculizat și satirizat. Capacitatea aceasta de a ridiculiza pe diavol este considerată o superioritate logică. În această

⁵ *Ibidem*, p.8.

atmosferă, ar fi fost de neconceput ca, de exemplu, un poet aparținând tradiției culturale a Ortodoxiei să fi scris *Divina Comedie*, după modelul lui Dante, sau *Paradisul pierdut*, după cel al lui Milton. Sau un regizor să fi creat o operă cinematografică ca *Exorcistul*, care și-a lăsat adânc amprenta în evoluția artei apusene. De altfel, în Biserica Ortodoxă nu există o teologie despre exorcisme, nici nu s-au scris manuale practice pentru tehnica exorcismului și nu există hotărâri sinodale”.⁶ Probabil că așa stăteau lucrurile la data publicării Tratatului de Demonologie a lui Nikolaos Matsoukas în 1999, și chiar până în 2002 când a fost tradus din greacă în română. Numai că de atunci au apărut hotărâri sinodale⁷ cu referiri stricte la practica exorcismului sau producții cinematografice premiate la festivaluri din Occident⁸. Descrierea modului de funcționare a acestor fenomene, este importantă datorită atitudinii duale a credincioșilor vis-a-vis de aceste fenomene, în cadrul comunităților catolice și ortodoxe fiind privite ca fiind atât utile cât și nocive, provoacă inexplicabil atât atracție cât și respingere și implicit generează mentalități specifice. Poate că din această cauză, a derivat dorința de a realiza un portret al unei posibile culturi demonologice și exorciste. Pe de altă parte, din perspectivă laică lucrurile sunt percepute diferit. Acest lucru derivă din existența credințelor în „duhurile” rele sau bune. Este de fapt o alternanță continuă între două extreme total opuse, și care se manifestă în subconștientul omului și reprezintă o expresie a arhetipului luptei dintre bine și rău.

O altă direcție de cercetare a analizat evoluția demonologiei și fenomenului exorcist la nivel mental teologic și laic în cursul timpului. De la Satan din Vechiul Testament, la diavolul din Noul Testament, de la demonizații exorcizați de Iisus la posedatii din zilele noastre, de la Rituale romanum din 1614 la Rituale romanum de astăzi, de la Molitfele Sfântului Vasile cel Mare din 1545, sau 1648, la molitfele utilizate în prezent, regăsim viziuni diferite asupra demonologiei și exorcismelor precum și implicări diferite.⁹ Cred că acest

⁶ Nikolaos Matsoukas, *Teologia Dogmatică și Simbolică, vol.IV*, Demonologia, Editura Bizantină, București, 2002, pp. 137-140.

⁷ Hotărârea nr. 630 din 17 februarie 2011, a Sfântului Sinod a Bisericii Ortodoxe Române privind citirea Molitfelor Sfântului Vasile cel Mare în Biserica Ortodoxă Română, nr.630 din 17 februarie 2011. Disponibil pe internet la adresa: <http://patriarhia.ro/hotararea-sfantului-sinod-privind-citirea-molitfelor-sfantului-vasile-cel-mare-in-biserica-ortodoxa-romana-1559.html>;

⁸ Filmul *După Dealuri*, regizat de Cristian Mungiu, film care a primit două premii speciale la festivalul de la Cannes în 2012. Disponibil pe Internet la adresa: <http://www.festival-cannes.fr/en/archives/ficheFilm/id/86a32d10-ff21-473e-bef2-c1655094cd6b/year/2012.html>.

⁹ Nikolaos Matsoukas, *op-cit.*, p. 140.

demers despre demoni și exorcisme poate fi considerat de acum o cultură, care ar putea participa așa cum a afirmat cândva Jacques Le Goff despre corpul uman, la „resurecția integrală a trecutului.”¹⁰

Lucrarea este alcătuită din șase capitole, în care mi-am propus realizarea unui portret al evoluției fenomenului demonologiei și exorcismului de-a cursul istoriei. Primul capitol urmărește modul în care este percepută demonologia și exorcismul din punct de vedere teologic în Vechiul Testament, așa cum este prezentat Satan sau ideea de demoni, în cărțile Facerea, Levitic, Iob, I Cronici și Zaharia. Consider că este necesară această abordare pentru a putea realiza un profil al răului sau al ideii de rău așa cum apare el în tradiția catolică sau ortodoxă a Vechiului Testament. De asemenea, lămurirea concepțiilor despre demonii din Vechiul Testament ar putea fi interesantă prin prisma credințelor pe care le-a avut poporul evreu față de demoni. Al doilea capitol analizează activitatea lui Iisus ca exorcist, ca făptuitor de minuni printre care se numără și cele de scoatere a demonilor din oameni. De asemenea, a fost analizată reacția evreilor în cazul posedaților din Noul Testament precum și activitatea apostolilor în lupta cu demonii. Tot în cadrul acestui capitol este studiată funcția de exorcist din primele secole ale creștinismului considerată ca o treaptă în sânul bisericii creștine primare. Apoi, în al treilea capitol am parcurs aspecte ale demonologiei și exorcismelor în Evul Mediu, la nivel laic și teologic în spațiul catolic și ortodox. Pentru al patrulea capitol am analizat diavolul și exorcismul în imaginarul din modernitate, în special în zona catolică unde cazul celebru de la Loudun de exemplu a stârnit imaginația atât a personalului clerical cât și a celui laic. Capitolul al cincilea abordează demonologia și fenomenul exorcist în spațiul ortodox pentru perioada contemporană. Iar în capitolul al șaselea, am abordat demonologia și exorcismul catolic, folosindu-mă de informații din literatura de specialitate sau din mass-media, tot în perioada contemporană.

Sursele și bibliografia de care am dispus sunt imense, astfel că am selectat ceea ce am considerat că este relevant în cadrul acestui demers. La fel am procedat și studiile de caz ale evenimentelor de tip exorcist, prin utilizarea unei selecții din multitudinea de exorcisme regăsite în sursele studiate, atât din spațiul catolic cât și ortodox. În istoriografia ortodoxă

¹⁰ Jacques le Goff, Nicolas Truong, *Une histoire du corp au Moyen Age*, Liana Levi, Paris, 2003, p. 15.

predomină lucrările teologilor ortodocși, călugări sau preoți, care în general preiau scrieri ale Sfinților Părinți din primele veacuri ale creștinismului. Printre lucrările parcurse se numără și Molitfelnicele.¹¹ Primul Molitfelnic a fost tipărit în 1545,¹² în limba slavonă la Târgoviște. A fost primul Molitfelnic tipărit pe pământ românesc. Alături de acest Molitfelnic, menționăm Evhologhionul grecesc apărut în 1648.¹³ Alte lucrări importante cu referiri la demonologii sau exorcisme în spațiul ortodox au fost scrise de Serafim Rose cu *Ortodoxia și Religia Viitorului* (2015),¹⁴ sau Arhimandrit Antonie I. Stilianakis cu *Vindecări ale Demonizațiilor*,¹⁵ o cercetare a părerilor contemporane ale Medicinii Psihologiei și Teologiei, având ca punct de plecare *Sfintele Evanghelii* (2014), *Biblia ortodoxă* (varianta 1988),¹⁶ Nikolaos Matsoukas cu *Tratatul de Demonologie* scrisă în cadrul Teologiei Dogmatice și Simbolice vol.IV.(2002)¹⁷. De asemenea contribuții importante au avut și Cristian Bădiliță cu *Evangheliile Apocrife* (2007)¹⁸, sau Vasile Andru cu *Exorcismele*, *De la origini până la Tanacu* (2012).¹⁹ De cealaltă parte, istoriografia catolică ne oferă o multitudine de lucrări venite atât dinspre teologia catolică precum și dinspre autori istorici, sociologi, sau antropologi. Studiile care tratează domeniul demonologic cu toate aspectele care îl caracterizează, precum și studiile despre exorcisme sunt mai numeroase decât cele ortodoxe. Este un aspect important care ne permite să sesizăm o primă diferență în ceea ce privește modul de abordare al problemei. Amintim aici pe Francesco Bamonte cu *Possessioni diaboliche ed esorcismo, Come riconoscerle l'astuto ingannatore* (2011), Jose Antonio Fortea, cu *Summa Daemoniaca, Trattato di Demonologia e Manuale dell'Esorcista* (2008),²⁰ *Biblia*

¹¹ *Molitfelnic: În formula actuală este o carte alcătuită în secolul al-IV-lea, și până în secolul al-IX-lea, când a ajuns la o formă completă. Este o carte importantă pentru preoți, pentru a săvârși corect orice tip de slujbă, rânduială, dezlegare în biserică și în afara ei.*

¹² *Molitfelnic slavon*, tipărit în cetatea Târgoviștei în timpul domnitorului Radu Paisie, în tipografia meșterului Dimitrie Libavici, în 1545.

¹³ *Evhologhionul grecesc*, tipărit la Veneția în anul 1648.

¹⁴ Ieromonah Serafim Rose, *Ortodoxia și Religia Viitorului*, (Ediția a III-a), București, Editura Sophia, 2015.

¹⁵ Arhimandrit Antonie I. Stilianakis, *Vindecări ale demonizațiilor*, Galați, Editura Egumenița, 2014.

¹⁶ *Biblia sau Sfînta Scriptură*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1988.

¹⁷ Nikolaos Matsoukas, *Teologia Dogmatică și Simbolică, vol.IV, Demonologia*, București, Editura Bizantină, 2002.

¹⁸ Cristian Bădiliță, *Evangheliile Apocrife, Traducere, studiu introductiv, note și prezentări de Cristian Bădiliță*, Iași, Polirom, 2007.

¹⁹ Vasile Andru, *Exorcismele, De la origini până la Tanacu, Ediția a II-a, revăzută și adăugită*, Pitești, Paralela 45, 2012.

²⁰ Jose Antonio Fortea, *Summa Daemoniaca, Trattato di Demonologia e Manuale dell'Esorcista*, Roma, Tre Editori, 2008.

romano-catolică(varianta 2008), Giovanni Papini, *Diavolul* (2009),²¹ Robert Muchembled cu a sa *Istorie a Diavolului* (2002).²² Sunt doar câteva exemple în care se tratează demonologia și exorcismele atât din punct de vedere teologic cât și istoric sau antropologic. De asemenea studiul textelor apocrife, a oferit pentru lucrarea de față informații importante despre demonologia și exorcismele din Vechiul Testament și mai ales pentru Noul Testament, unde informațiile sunt mult mai numeroase în acest sens. Pentru a realiza o imagine cât mai apropiată de realitățile religioase, despre demoni, diavoli sau exorcism, am parcurs și o serie de lucrări cu caracter folcloristic, precum și studii etnologice. Un aspect al demonologiei și exorcismelor vizează percepția populară, impregnată de proiecția unor arhetipuri ale „răului” care le regăsim într-un fel sau altul în mentalul colectiv sau individual și care transpare sub forma superstițiilor în toate epocile istorice. Probabil de aici rezultă exagerările dintr-o parte sau alta. Un exemplu, este cinematografia, cu efectele speciale pe care le poate induce foarte ușor în subconștientul celor care vizionează acest gen de filme, și care pot sugera concepții eronate în cazul demonologiei și exorcismelor.²³

Am folosit metoda cantitativă precum și cercetarea calitativă bazată pe studii de caz în cadrul cărora să aprofundăm motivațiile, emoțiile, percepțiile, sentimentele care le regăsim în cadrul acestui demers, precum și elemente de istorie orală. În același timp am utilizat elemente de antropologie vizuală, foto, producții cinematografice, precum și informații, filme și imagini din mass-media. Ceea ce mi-am propus în cadrul acestui studiu, este surprinderea în timp a practicilor, credințelor religioase, asemănărilor precum și transformărilor care s-au petrecut în aria demonologică și exorcistă catolică și ortodoxă.

²¹ Giovanni Papini, *Diavolul*, Pitești, Paralela 45, 2009.

²² Robert Muchembled, *O istorie a Diavolului, Civilizația occidentală în secolele XII-XX*, Editura Cartier, 2002.

²³ Alexandru Buzalic, *Demonologia creștină-revelație, tradiție și rațiune-*, Editura Gutemberg, Târgu-Lăpuș, 2010, p. 16.

Această lucrare a explorat modul în care a evoluat înțelegerea demonologiei în creștinism. S-a arătat că ideea demonologiei este o parte constituentă a perspectivei creștine, în care se desfășoară o luptă de proporții cosmice între Diavol și agenții săi, pe de o parte, și de Biserică, fie ea Catolică sau Ortodoxă, de cealaltă parte. Reprezentarea în imaginarul mental colectiv al acestei luptii perpetue și deci a modului în care sunt reprezentați demonii, posesia și exorcismul a evoluat de-a lungul celor două milenii de creștinism în paralel cu modificarea înțelegerii acestui fenomen. Însă concepția demonologică în ambele Biserici este bazată pe paradigma exorcismelor făcute chiar de Iisus, potrivit surselelor Noului Testament. Curând după crucificarea lui Iisus, alt tip de exorcism, mai indirect, a apărut în cultura creștină, exemplificat de acțiunile fecioarei Maria și apariția relicvelor sfinte/moaștelor. Mai târziu profesia de exorcist a fost definită în cadrul Bisericii timpurii și perpetuată în Biserica Catolică, care în timpul Evului Mediu a avut influență maximă, după cum reiese din marile vânători de vrăjitoare conduse de inchiziție.

Atitudinea Bisericilor Catolică și Ortodoxă față de exorcism și demonologie și modul de abordare al teologiei catolice și al teologiei ortodoxe s-a modificat de-a lungul timpului, evoluând de la rețineri în a trata public acest subiect în anumite perioade istorice când aceste fenomene au fost abordate strict din punct de vedere teologic, la un anumit grad de deschidere în a discuta subiectul în istoria recentă. Ideea unui adevărat război între oameni și forțele întunericului din punct de vedere teologic ortodox este evidentă: „Ne aflăm într-un război foarte dur cu puterile întunericului. Într-un război de care, din păcate, din ce în ce mai puțini oameni sunt conștienți. Ceilalți, însă, din comoditate, din lene, din pricina iubirii patimilor, par să ignore acest război. Și când li se întâmplă să asiste la o slujbă la care preoții Bisericii alungă duhurile necurate dintr-un îndrăcit, sunt pur și simplu șocați. Pentru că își dau seama că ei înșiși trăiesc într-o lume ireală, fără draci, fără îngeri, fără Dumnezeu. Și contactul cu realitatea îi sperie.”²⁴ Conform doctrinei ortodoxe războiul între bine și rău există iar credincioșii de rând trebuie să fie atenți conform principiului „alegeți și apoi luați.”²⁵ În cazul opus, se pare că în rândul clericilor catolici există chiar și astăzi probleme de credință în

²⁴ *Ibidem*, p. 490.

²⁵ Autor anonim, *Ortodoxie Traditionalistă și Teologie Patristică*, Sfântul Chiril al Ierusalimului despre necesitatea legaturii fapte – viața eclezială, disponibil la adresa de internet: <https://theologiepatristica.wordpress.com/2015/05/12/sfantul-chiril-al-ierusalimului-despre-necesitatea-legaturii-fapte-viata-eclziala/>.

existența demonilor și implicit în exorcisme, fiind reclamată de asemenea o lipsă acută de preoți exorciști.²⁶ Chiar și așa teologia catolică ne oferă, probabil, mai multe cazuri de posesie demonică și exorcism în comparație cu cele ortodoxe.

Nu în ultimul rând, atitudinea laicilor catolici și ortodocși s-a modificat în funcție de timpul, de condițiile și de perioada istorică trăită. Sunt până la urmă niște trăiri care implică tot atâtea logici diferite. Aici ne referim în special la creștinii romano-catolici și cei ortodocși practicanți, care merg la Biserică, se roagă, sau își pun întrebări despre Dumnezeu și sfinții care protejează, sau despre diavolii care produc lucruri neplăcute. Din perspectiva credincioșilor fenomenul trebuie privit prin prisma diferenței între intensitatea emoțiilor produse de textul religios citit și a cuvintelor rostite de un orator priceput. Trebuie să ținem cont de faptul că atât în epoca Vechiului și Noului Testament cât și în Evul Mediu și până târziu în modernitate masele populare se ghidau după cuvântul rostit și nu după cuvântul scris. Iar percepția sentimentului religios avea un impact major în aceste perioade istorice. Fervoarea religioasă a poporului evreu din perioada Vechiului Testament și trăirile religioase induse de predicatorii din acea perioadă sunt bine-cunoscute. Mai departe, în perioada Noului Testament găsim multe exemple despre predicatorii acelor vremuri, despre demonizați precum și despre exorcismele realizate atunci. Se știe și ce impresie făceau predicatorii din Evul Mediu când ceea ce mișca poporul era descrierea cu lux de amănunte a ororilor iadului, a demonilor care îi chinuie pe cei păcătoși. Se cunoaște cu ce mijloace lucrau predicatorii, în sensul că nici un efect nu era prea grosolan, nici o trecere de la râs la plâns prea bruscă, iar în ceea ce privește vocea, nimeni nu se supăra dacă devenea prea violentă.²⁷ O relatare despre efectul oratoric este elocventă în acest caz:

„Dar de șocurile pe care le produceau astfel nu ne putem face o idee decât din relatarea, întotdeauna aceeași, că orașele se certau între ele pentru promisiunea unei predici, că primarul și poporul îi întâmpinau pe predicatori cu o pompă asemenea celei cuvenite unui suveran, că predicatorii erau uneori nevoiți să se întrerupă din cauza hohotelor de plâns ale mulțimii. O dată, în timp ce Vicente Ferrer predica, au trecut prin fața lui doi condamnați la moarte, un bărbat și o femeie, în drum spre eșafod. Vincente a încercat să suspende opera

²⁶ Marco Tosatti, *op-cit*, p. 15.

²⁷ Johan Huizinga, *Amurgul Evului Mediu*, Editura Meridiane, București, 1993, pp- 308-309.

călăului; a ascuns victimele sub amvonul lui și a început să predice despre păcatele lor. După predică n-au mai fost găsiți acolo condamnații, ci doar câteva oase, iar poporul a fost convins că vorba omului sfânt îi arsese pe păcătoși și totodată îi mântuise.”²⁸

Este un exemplu care scoate în evidență puterea cuvântului asupra maselor populare.

Pentru creștinii contemporani percepția despre demoni și exorcisme, percepția religioasă în general, are o cu totul altă semnificație, în comparație cu creștinii epocilor trecute. Fundalul este unul al cunoașterii, al pragmatismului tehnologic, și nu în ultimul rând al unui scepticism religios. Probabil că este cea mai interesantă perioadă ca studiu pentru demonologie și exorcisme. Revoluția tehnologică, cea care a creat societatea informației, deschide accesul unei tot mai largi pături ale populației către informații referitoare la demoni, posedări și exorcizări. Mass-media, prin cazurile senzaționale pe care le preia și difuzează în corpul social, stimulează interesul public pentru astfel de informații. Astăzi, putem vorbi de percepții tot mai personale despre diavoli sau exorcisme datorită multitudinii de informații, imagini sau norme teologice pe care le regăsim în această zonă. Aici ne referim în primul rând la accesul pe care contemporanii îl au la multitudinea de resurse informative, majoritatea scrise. Pare a fi o luptă pentru sufletul omului de astăzi, o manifestare a mitului luptei între bine și rău, dar care s-a mutat din stradă într-un spațiu virtual, mai convenabil parcă, mai comod, într-un univers mai intim. Iar scepticismul este adesea pus în balanță cu lipsa de credință. Diavolul este acuzat că a creat un fel de „pachet“ al unei noi ere, în care sunt cuprinse neosatanismul, ocultismul, spiritismul, vrăjitoria și falsele religii, iar modalitățile de a își atinge scopul de corupere a omului sunt literatura, arta și mass-media.²⁹

Odată cu modernitatea, obsesia Diavolului și fascinația pentru obscur și ocult au luat o formă diferită, în timp ce importanța diavolului s-a redus în imaginația culturală. În ciuda reafirmării recente a credinței Bisericii Catolice în existența Diavolului, secularizarea a redus influența Bisericii Catolice în viața de zi cu zi și a modificat credințele tradiționale despre bine și rău și sursa acestui rău. Revenind la afirmația lui Baudelaire potrivit căreia cel mai iscusit truc al Diavolului este să-i convingă pe oameni că nu există, poate putem privi

²⁸ *Ibidem*, p. 309.

²⁹ *Demonii și lucrările lor*, Învățătura Bisericii și o culegere de povestiri despre duhurile rele, Traducere din limba greacă de Cristian Spătăreanu, Editura Cartea Ortodoxă, 2007, p. 6.

chestiunea dintr-o perspectivă opusă și să ne întrebăm cum ar arăta inteligența umană din perspectiva Diavolului? Poetul Paul Valery, un foarte subtil interpret al psihologiei diabolice, ne-ar putea oferi o perspectivă: „Diavolul a spus: Acel om nu era suficient de inteligent pentru a mă obosi să mă cert cu el. Nu avea minte. Era atât de prost încât m-a învins. Să învingi un imbecil, asta da problemă! Nu a înțeles nimic din ispitele mele.”³⁰

Din puținele studii realizate în spațiul ortodox, va fi dificil cel puțin în viitorul apropiat să se facă o delimitare clară în cazurile de posesie demonica autentică, boala psihică sau isterie colectivă. Deși atrag la nivel de senzațional și le regăsim menționate în presă dacă au un final tragic, în general, credincioșii ortodocși se feresc să vorbească despre demoni, posedare și exorcizări, preferând să ignore acest aspect și probabil urmând recomandarea Bisericii de a ignora demonii ca un mod de a lupta cu aceștia. Din scrierile teologilor ortodocși, am constatat ca societatea ortodoxă este astăzi afectată de doua tendințe contradictorii și divergente. Prima este negarea diavolului ca entitate personală independentă, a cărei tactică de a sta în umbra constituie una dintre uneltirile lui, opinie împărtășită și de Biserica Ortodoxă. Iar a doua este superstiția, la propriu care-l îndumnezeiește și ajunge într-un final să-l venereze pe diavol, deoarece se considera ca este mai puțin pretențios față de stilul în care trăiesc oamenii contemporani și mai primejdios datorita presupusei lui puteri de a-l chinui pe om. Prin urmare, dacă nu ar fi și aceasta un păcat grav proscris de către Biserica creștină, ar părea mai convenabil să-l lingușim pentru a ne pune bine cu el.³¹

Concluzia logică care urmează pe baza acestui proces pe care le-am revelat în paginile de mai sus este că Diavolul a reușit să păcălească majoritatea Europei, ai cărei cetățeni secularizați au căzut în capcanele sale cognitive, ne mai crezând în existența sa. Pe de altă parte, americanii par a fi mai inteligenți, întrucât par a fi mai greu de păcălit. În încheierea acestei lucrări, ne permitem să avansăm, analog Pariului lui Pascal, ceea ce noi numim „Pariul lui Baudelaire”. După cum este bine știut, Pascal a afirmat ca o persoană rațională ar alege să creadă în Dumnezeu, întrucât dacă crede și Dumnezeu nu există, nu ar avea nimic de pierdut. Pe de altă parte, dacă nu crede și Dumnezeu există, va pierde tot și va

³⁰ Giovanni Papini, *op-cit.*, p.122

³¹ Disponibil la adresa de internet: <https://www.crestinortodox.ro/parinti/parintele-profesor-alexander-schmemann-157741.html>.

ajunge în Iad. Pe modelul Pariului lui Pascal, ce numim noi Pariul lui Baudelaire poate fi formulat în felul următor: dacă oamenii nu cred în Diavol, Diavolul câștigă deoarece a reușit să-i păcălească în ceea ce privește existența sa; pe de altă parte, dacă oamenii cred în puterea sa, Diavolul (fie că există, fie că nu), tot Diavolul câștigă, întrucât există măcar în imaginarul colectiv uman.³²

Așa cum spunea Robert Muchembled, „diavolul este întotdeauna un copil al timpului său.”³³ Din această perspectivă, am încercat să-l urmăresc de-a lungul istoriei, am încercat să-i intuiesc traseul și metamorfozele, atât în lumea ortodoxă cât și în cea romano-catolică. Cu siguranță, acest lucru, nu a fost simplu, deoarece, abordarea de față, a fost făcută pe o perioadă lungă de timp istoric. Noutatea pe care am încercat să o aduc, este în primul rând compararea celor două mari religii, romano-catolică și ortodoxă, avându-l ca personaj principal pe diavol. Apoi, am încercat să surprindem felul în care figura diavolului, a traversat mii de ani, locuri și mituri, prin prisma istoriei mentalităților colective precum și a imaginarului atât laic cât și teologic, care ne fac să credem că cel mai probabil, este timpul să se discute despre un mental religios până la urmă, și care cu siguranță s-ar încadra într-o istorie a mentalităților colective. Este vorba în primul rând de sensibilități religioase, un drum care a fost deja deschis de istoricii Școlii Analelor încă de la începutul secolului al XX-lea. Apoi, am avut în vedere faptul că „istoricul trebuie să nască istorie”³⁴ iar pentru atingerea acestui lucru este necesară intervenția istoricului în cadrul evenimentelor pe care le analizează, mai ales prin abordarea evenimentelor din punct de vedere social.³⁵

³² Alexandru Rusu, *La granița dintre științe: istorie, mentalități, imaginar*, Omagiu profesorilor Simona și Toader Nicoară la vârsta de 60 de ani, Coordonatori Ovidiu Ghitta, Gheorghe Negustor, Cluj-Napoca, Editura Argonaut/Mega, 2017, pp.171-172.

³³ Robert Muchembled, *O istorie a Diavolului, Civilizația occidentală în secolele XII-XX*, Chișinău, Cartier, 2002.

³⁴ Lucien Febvre, *Combats pour l'histoire*, Paris, 1953.

³⁵ *Ibidem*.

BIBLIOGRAFIE

Volume științifice, monografii

- A. Harnack, Dogmengeschichte, vol. i. (4th ed., 1909); W. Bousset, Hauptprobleme der Gnosis, 1907.
1. Alexandru Buzalic, Demonologia creștină-revelație, tradiție și rațiune-, Editura Gutenberg, Târgu-Lăpuș, 2010.
2. Allan Kardec, The Book of Mediums, New York, Cosimo, Inc,2007.
3. Amanda Porterfield, Healing in the History of Christianity. New York, Oxford University Press, 2005.
4. Arhimandrit Antonie I. Stiliakis, Vindecări ale Demonizațiilor, Traducere după originalul din limba greacă de Crsitian Spătărelu, Editura Egumenița,2014.
5. Arhimandrit Ioanichie Balan, Puterea Sfântului Maslu, Editura Mitropoliei Moldovei și a Bucovinei, Iași, 1993.
6. Arhimandritul Heruvim Karambelas, Părinți Duhovnicești Contemporani De La Sfântul Munte Athos, vol II, Sibiu, Editura Deisis, 1998.
7. Arhimandritul Nectarie Moulatsioti, Despre farmece și cum pot fi ele dezlegate , Editura Buna Vestire, Galați, 2003.
8. Arhmandrit Vasilios Bacoianis, Înșelări Diavolicești, București, ,Editura Tabor, 2014.
9. Arne Runeberg, Witches, Demons and Fertility Magic, Centraltryck., 1947.
10. Biblia sau Sfinta Scriptură, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1988.
11. Biblioteca Părinților greci și a scriitorilor bisericii, Vol. 3, Atena, Apostolike Diakonia, 1955.
12. Braniște Ene, Braniște Ecaterina, Dicționar enciclopedic de cunoștințe religioase, Caransebes, Editura Diecezană Caransebeș, 2001.
13. Catechisme En Images, Maison De La Bonne Presse,1908.
14. Cecil Roth: Essays in Jewish History, Hermon Press, 1970.
15. Cf. G. Ladal, Theologie du Nouveau Testament, I, Sator, Paris, 1984.
16. Cf. J. Jeremias, Teologia del Nuovo Testamento, I, Paideea, Brescia, 1976.

17. Cf. Patrick Sbalchiero (coord.), Dicționar al miracolelor și al extraordinarului creștin, traducere din limba franceză de Mala Bărbulescu, Editura Sapientia, Iași, 2009.
18. Chanan Morrison, Abraham Isaac Kook, Gold from the Land of Israel: A New Light on the Weekly Torah Portion - From the Writings of Rabbi Abraham Isaac HaKohen Kook', Urim Publications, 2006.
19. Charles Baudelaire, Fleurs du Mal, 1857.
20. Charles Helot, Le Diable et l'Hypnotisme, Paris, Librairie, Bloud et C., 1904.
21. Codex Iuris Canonici (ed. P. Gaspari). Rome: Typis Polyglottis Vaticanis, 1963,.
22. Cristian Bădiliță, Evanghelii Apocrife, Traducere, studiu introductive, note și prezentări de Cristian Bădiliță, Iași, Polirom, 2007.
23. Demonii și lucrările lor, Învățătura Bisericii și o culegere de povestiri despre duhurile rele, Traducere după originalul din limba greacă de Cristian Spătărelu, Editura Cartea Ortodoxă, 2007.
24. Dmitri Avdeev, Psihiatria pentru duhovnici, editura Sophia, 2011.
25. Dogmatica, Sfântul Ioan Damaschin, Apologeticum, 2004.
26. Dominique Cerbelaud, Le Diable, Paris, Les Editions de l'atelier, 1997.
27. Dr. Dimitri Aleksandrovici Avdeev, Când sufletul este bolnav, Editura Sophia, București, 2005.
28. Jaques Duquesne, Diavolul [The Devil], București, Humanitas, 2009.
29. Eliade Mircea, Istoria Credițelor Și Ideilor Religioase, Chisinau, Universitas, 1992.
30. Elizabeth Morrison, The Manuscript Files, A Demon Whispering Sweet Nothings, 2012.
31. Eric Sorrensen, Possession and Exorcism in the New Testament and Early Christianity, Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament 2. Reihe 157, Tübingen, J. C. B. Mohr, 2002.
32. Ernest Florent Parmentier, La Sorcellerie devant les temps modernes, Gatiens-Serge, 1908.
33. Evhologhionul grecesc, tipărit la Veneția în anul 1648.
34. Francis MacNutt, The Nearly Perfect Crime: How the Church Almost Killed the Ministry of Healing. Grand Rapids, MI, Chosen 2005.
35. Gerard Zacharias, The Satanic Cult, London, George Allen & Unwin, 1980.

36. G. Crabb, G. English synonyms explained, in alphabetical order, copious illustrations and examples drawn from the best writers. New York, Thomas Y. Crowell Co, 1927.
37. Gabriele Amorth, An Exorcist Tells his Story, San Francisco, Ignatius Press, 1999.
38. Giovanni Papini, Diavolul, Pitești, Paralela 45, 2009.
39. H.R. Trevor-Roper, De Ia Reforme aux Lumiere, Paris, Gallimard, Bibliotheque des Histoires, 1972.
40. Heinrich Kramer, James Sprenger, The Malleus Maleficarum (Latin for “The Hammer of Witches”, or “Hexenhammer” in German), Germany, 1487.
41. Holger Gzella, Dictionary of The Old Testament, vol XVI, Grand Rapids, Michigan, Editura William B. Eerdmans Publishing Company, 2018.
42. I Raeder, Oribasii Synopsis ad Eustathium. Libri ad Eunapium (Lipsiae et Berolini [Leipzig and Berlin]: BG Teubneri), 1926.
43. Ieromonah Serafim Rose, Ortodoxia și Religia Viitorului,(Ediția a III-a), București, Editura Sophia, 2015.
44. Irina Maria-Manea, Magie și licantropie, București, Ed.Humanitas, 1998.
45. J. Delumeau, Frica în Occident (secolele XIV -XVDI). O cetate asediată, vol. 2, București, 1986.
46. J. Murphy, Rituale Romanum, Baltimori, excudebat, 1873.
47. J.C. Baroja, Les Sorcieres et leur onde, Paris, 1972.
48. J.T.Milik , Dix ans de découverte dans le désert de Juda | Discoveries in the Judaeian Desert, 1957.
49. J.T.Milik, The Books of Enoch: Aramaic Fragments Qumran Cave 4 with the collaboration of Black M, 1976.
50. Jacques Duquesne, Diavolul, București, Humanitas, 2014.
51. Jacques Le Goff, Imaginarul medieval, Editura Meridiane, 1991.
52. Jacques le Goff, Nicolas Truong, Une histoire du corp au Moyen Age, Liana Levi, Paris, 2003.
53. Jaques Duquesne, Diavolul, Humanitas, București, 2009.
54. Jean Claude Larchet, Terapeutica bolilor spirituale, trad. Marinela Bojin, Editura Sophia, București, 2001.

55. Jean Lhermite, True or False Possession, How to Distinguish the Demonic from the Demented, Sophia Institute Press, 1956.
56. Jeanne Favret-Saada, Sorcieres et lumiere, în Critique, Paris, 1971.
57. Jeffrey Burton Russell, Witchcraft in the Middle Ages, Ithaca, NY, Cornell University Press, 198
58. JoAnn Scurlock, Magico-Medical Means of Treating Ghost-Induced Illnesses in Ancient Mesopotamia, Leiden, The Netherlan, Brill/Styx, 2006.
59. Johan Huizinga, Amurgul Evului Mediu, Editura Meridiane, București, 1993.
60. Jose Antonio Fortea, Summa Daemoniaca, Trattato di Demonologia e Manuale dell'Esorcista, Roma, Tre Editori, 2008.
61. Joseph Ratzinger și Vittorio Messori, Entretien sur la foi, Paoline, Milano, ed. Franceză, Paris, 1985.
62. Kaelyn Lustig, Anne Hutchinson and Salem Witch Trials, 2016.
63. Lucien Febvre, Combats pour l'histoire, Paris, 1953.
64. M. Murray, The God of Witches, Londra. 1956.
65. Marco Tosatti, Părintele Amorth, Mărturiile unui preot exorcist, București, Editura Philobia, 2012.
66. Max Weber, Sociologia Religiei, Tipuri de organizări comunitare religioase, București, Editura Teora, 1998.
67. Michael J. Morris, Warding Off Evil: Apotropaic Tradition in the Dead Sea Scrolls and Synoptic Gospels Mohr Siebeck, Tubingen, 2017.
68. Michael Muhammad Knight, Magic in Islam, New York, TarcherPerigee, 2016.
69. Michael Psellos, On the Operation of Daemons, Psellus' Dialogue on the Operation of Daemons. Sydney: Published by J. Tegg, and printed by D.L., Welch, 1843, 2007.
70. Michel de Certeau The Possession at Loudun, Chicago, The University of Chicago Press, 2000.
71. Mihail Bulgakov, Maestrul și Margareta, București, Polirom, 2014.
72. Molitfelnic slavon, tipărit în cetatea Târgoviștei în timpul domnitorului Radu Paisie, în tipografia meșterului Dimitrie Libavici, în 1545.
73. Montague Summers, The Geography of Witchcraft, Kessinger Publishing, LLC, 2005.

74. Montague Summers, *The History of Witchcraft and Demonology*, Kegan Paul, Trench, Trubnabr & Co. Ltd, London, 1926.
75. Nicoale Steindhardt, *Jurnalul Fericirii*, Ediția a -II-a, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1992.
76. Nikolaos Matsoukas, *Teologia Dogmatică și Simbolică*, vol.IV, *Demonologia*, Editura Bizantină, București, 2002.
77. Nikita Olstoy, *From the notes on Slavic demonology. Engraving and folklore in Russia in the 18th and 19th centuries (in Russian)*, 1976.
78. Parintele Epifanie Teodoropoulos, *Crîmpeie de viață, Din viața și învățătura părintelui Epifanie Teodoropoulos*, Editura Evangelismos, 2009.
79. *Pateric despre Visuri și Vedenii*, Traducere Cristian Spătărelu, Editura Egumenița, Galați, 2002.
80. Paul Carus, *Istoria Diavolului, Ideea de rău de la origini până în prezent*, Editura Herald, București, 2015.
81. Peter Burke, *The French Historical Revolution: The Annates School, 1929-89*, London, Polity Press, 1990.
82. Peter Walcot, *Envy and the Greeks. A study of human behaviour*, Warminster, Aris &Phillips Ltd, 1978.
83. Pr. Vasilios Thermos, *Om la orizont, Psihologia și psihiatria ortodoxă*, Editura Sofia, București, 2010.
84. Ramsay MacMullen, *Christianity and Paganism in the Fourth to Eighth Centuries*, Yale, University Press, 1999.
85. Rene Chenesseau, *Jurnalul unui preot exorcist*, Târgu Lăpuș, Galaxia Gutenberg, 2011.
86. Robert Graves. *Mituriele Greciei antice*. Editura București, Polirom, 2018.
87. Robert Muchembled, *O istorie a Diavolului, Civilizația occidentală în secolele XII-XX*, Editura Cartier, 2002.
88. Sigmund Freud, *Extracts from the flies papers. S.E. 1*, London, Hogarts, 1950 [1892-1899].
89. S. S. Hartman, *Gayōmart. Etude sur le syncretisme dans l'ancien Iran*, Uppsala, 1953.

90. Sargant William, *The Mind Possessed: A Physiology of Possession, Mysticism and Faith Healing*, London, Heinemann, 1973.
91. Sfântul Irineu de Lyon, *Împotriva ereziilor. Combatere și răsturnare a gnozei cu nume mincinos*, Cartea a II-a, trad. din greacă și latină, introducere și note de Petru Molodeț, Editura IBMO, București, 2017.
92. Sfântul Nicodim Aghioritul, *Despre vrăjitorie*, Traducere din limba greacă de Ion Diaconescu, București, Editura Sophia, 2015.
93. Simona Nicoară; Toader Nicoară, *Mentalități colective și imaginar social : istoria și noile paradigme ale cunoașterii*, Cluj-Napoca , Presa Universitară Clujeană/Mesagerul, 1996.
94. Spence Lewis, *Myths and legends of Babylonia and Assyria*, London, Harrap, 1916.
95. Tertulian Langa, *Mic dicționar creștin explicativ*, Montreal, ed. Misiunea Română Unită „Ion Deliman”, 1994.
96. Thomas Kuhn, *Structura revoluțiilor științifice*. București: Humanitas, 1999.
97. Toader Nicoară, *Transilvania la începuturile timpurilor moderne (1680-1800). Societate rurală și mentalități colective*, Editura Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca.
98. Toader Nicoară, *Introducere în istoria mentalităților colective*, Cluj-Napoca, Presa Universitara Clujeană, 1995.
99. Ulrich Volp, Franz Joseph Dölger, *Die Würde des Menschen: Ein Beitrag zur Anthropologie in der Alten Kirche*, Denvers, 2007.
100. Vasile Andru, *Exorcismele, De la origini până la Tanacu*, Ediția a II-a, revăzută și adăugită, Pitești, Paralela 45, 2012.
101. Virgil, *Eclogues, Georgics, Aeneid*. Translated by Fairclough, H R. Loeb Classical Library Volumes 63 & 64. Cambridge, MA. Harvard University Press. 1916.
102. Gheorghe Virgiliu, *Revrăjirea Lumii*, Editura Prodromos, 2013.
103. Wilhelm Bousset, *Hauptprobleme der Gnosis*, 1907.
104. Xavier Léon-Dufour, *Dictionnaire du Nouveau Testament*, Ed. du Seuil, Paris, 1975.

105. Young F. A history of Exorcism in Catholic Christianity, London, Palgrave McMillan, 2016.

Studii în volume colective

1. Alexandru Rusu, Fenomenul exorcismului între știință și religie, Conferințele de vară de la Telciu, Ediția a-III-a , Telciu, 25-26 iunie, 2014.
2. Alexandru Rusu, Demons and exorcisms in the Roman Catholic mind-set: probing the western demonological mentality, în Revista Română de Sociologie, Editura Academiei Române, vol 27, 2016, pp.89-109.
3. Alexandru Rusu, Demoni și exorcism în mentalul colectiv romano-catolic occidental, în La granița dintre științe: istorie, mentalități, imaginar, Omagiu profesorilor Simona și Toader Nicoară la vârsta de 60 de ani, Coordonatori Ovidiu Ghitta, Gheorghe Negustor, Cluj-Napoca, Editura Argonaut/Mega, 2017, pp.171-172
4. Ross, Hypothesis: The Electrophysiological Basis of the Evil Eye Belief, în Anthropology of Consciousness, vol 21, 2010, pp 47–57.
5. Frederick E. Brenk, In the Light of the Moon: Demonology in the Early Imperial Period, in ANRW 2.16.3, W. Haase, ed., New York: Walter de Gruyter, 1986.
6. G. Papademetriou, „Exorcismul și Biserica Ortodoxă Greacă”, în Exorcism Through the Ages, New York, Biblioteca Filozofică, 1974.
7. Horsley RA, Hanson JS, Introduction. Rationale and Purposes, în Bandits, Prophets, and Messiahs: Popular Movements at the Time of Jesus, Harrisburg, PA 17105, Trinity Press International, 1999.
8. James Carleton Paget. Miracles in Early Christianity, în Graham H. Twelftree (ed.), The Cambridge Companion to Miracles, Cambridge, UK, Cambridge University Press, 2011.
9. Jennifer Mara DeSilva, What would Rome be without a good plot? Telling tales about the Borgias, în Jennifer Mara DeSilva (ed.). The Borgia Family: Rumor and Representation. New York, Routledge, 2019.

10. Mikael Hall. It is better to believe in the devil: conceptions of satanists and sympathies for the devil in early modern Sweden, în P. Faxneld, JA Petersen, *The devil's party: satanism in modernity*, Oxford Scholarship Online, pp 23-40.
11. Vicky Foskolou. The Virgin, the Christ-child and the evil eye. în Maria Vassilaki (ed.), *Images of the Mother of God: Perceptions of the Theotokos in Byzantium*. Aldershot, Ashgate, 2005.

Articole în reviste de specialitate

1. Cristian Dumitrescu, A Historical Survey of Healing and Exorcism, *Journal of Adventist Mission Studies*, Vol. 11, No. 2, 2015, pp. 25-44.
2. Diac. Prof. Emilian Vasilescu, Spiritismul ,o primejdie religioasă, morală și social, în *Studii Teologice*, Seria II-a, 7-8, Anul V, 1953, p. 455.
3. Dialog Teologic, Revista Institutului Teologic Romano-Catolic din Iași, *Dialog teologic XVIII/35/2015*.
4. E. Poulakou-Rebelakou, C. Tsiamis, G. Panteleakos, D. Ploumpidis, Lycanthropy in Byzantine times (AD 330–1453) în *History of Psychiatry*, vol 20, nr. 4, 2009, pp. 468–479.
5. Elizabeth A. Leeper, *Vigiliae Christianae From Alexandria to Rome: The Valentinian Connection to the Incorporation of Exorcism as a Prebaptismal Rite*. *Vigiliae Christianae*, vol. 44, no. 1, 1990, pp. 6-24.
6. Emily K. Teall, *Medicine and Doctoring in Ancient Mesopotamia*, în *Grand Valley Journal of History*, vol. 3, no.1, 2014, article 2.
7. Gabriele Winkler. *The Original Meaning of the Prebaptismal Anointing and its Implications*, *Worship*, vol. 52, no. 1, 1978, pp. 24-45.
8. Ioannis P. Chouliarás, *The post-byzantine iconography of the individual punishments of the sinners in the depiction of Hell in Northwestern Greece. Differences and similarities to the Cretan school of painting*, *ΣΟΓΡΑΦ*, vol 40, 2016, pp. 141–158.
9. Ion V. Georgescu, *Demonologia Vechiului Testament, Satan în profeția lui Zaharia*, în *Biserica Ortodoxă Română, Revista Sfântului Sinod*, anul LVI, Tipografia Cărților Bisericești, București, 1938, p. 481.

10. K. Koehler, H. Ebel, D. Vartzopoulos, D, Lycanthropy and demonomania: some psychopathological issues, în *Psychological Medicine*, vol. 20, 1990, pp. 629-633.
11. Kontaxakis, V. P, Lascaratos, J. G., Ferentinos, P. P., Kontaxaki, M.-I. and Christodoulou, G. N. (2005) Lycanthropy according to Byzantine physicians. *Psihijat danas*, 37 (2), 329–34.
12. P.G. Coll, G. O’Sullivan, P.J. Browne, Lycanthropy lives on, în *British Journal of Psychiatry*, vol. 147, 1985, pp. 201-202.
13. Per Faxneld, Luciferianism in Theosophy, and its Feminist Implications, *The Finnish Society for the Study of Religion, Temenos Vol. 48, No. 2, 2012*, pp. 203–230.
14. Pfeifer S., Demonic Attributions in Nondelusional Disorders, *Psychiatric Clinic Sonnenhalde, Basel, Switzerland, Psychopathology*, vol. 32, no. 5, 1999, pp. 252-259.
15. Prof. Preot Vladimir Prelipceanu, Profeti și profetii false, După Vechiul Testament, în *Studii Teologice, Seria AII-a, Nr. 5-6, 1949*, p. 329.
16. Profesor Emil Jurcan, Mișcarea satanistă și influența ei în societatea contemporană, în *Studii Teologice, Revista facultăților de teologie din Patriarhia Română, seria aII-a, Anul XLV, Nr. 5-6, 1993*, p. 90.
17. Robert M Johnston, Demon Possession and Exorcism in the New Testament, în *Journal of Adventist Mission Studies, Vol. 11, No. 2, 2015*, pp. 17-24.
18. Samuel Pfeifer, Belief in demons and exorcism in psychiatric patients in Switzerland, *British Journal of medical Psychology*, vol 67, 1994, pp. 247-258.
19. Daniel R. Schwartz, Priesthood and Priestly Descent: Josephus, Antiquities 10. 80, *Journal of Theological Studies* vol. 32, 1981, pp.129-135.
20. Troels Pank Arboll. A Newly Discovered Drawing of a Neo-Assyrian Demon in BAM 202 Connected to Psychological and Neurological Disorders. *Le Journal des Medicines*, vol 33, 2019, pp. 1-31.
21. W.M. Davis, H.G. Wellwuff, L. Garew, O.U. Kydd, Psychopharmacology of lycanthropy, în *Canadian Medical Association Journal*, vol. 146, no 7, 1992, pp. 1191-1197.
22. Young F. Bishop William Poynter and Exorcism in Regency England, *British Catholic History*, vol, 33, no. 22, 2016, pp. 278-297.

23. Ignatios, Epistole către Filipeni 3 și 12; Biblioteca Părinților Greci și Scriitorii Bisericii, Vol. 2, pp. 333 și 336;
24. Clement of Alexandria, Stromata 4:14; Library, Vol 8, p. 82;
25. Origen, Against Celsus, 6:44; Library, Vol. 10, p. 93.

Alte documente

1. „Le diable revient.Sectes.Crimes rituels. Envoutements.Rock satanique” , Le Nouvel Observateur, 20-26 decembrie 1990.
2. „Le diable revient”, op-cit., articol de Henri Guirchoun, „La sorciere de Bicetre”, p.30-52.
3. „Les exorcistes specialistes de la reconciliation”, articol de Marie Christine Vidal în „Croire.com”, site al agenției Bayard Press. 31 decembrie2008.
4. Bruce Wilson, Most Americans 18-29 Years Old Believe in Demon Possession, Shows Survey, Huffpost, 2013.
5. Depeșă a Agenției France-Press, din 17 februarie 2005.
6. Don Aldo Buonaiuto, L’occultismo: tra sette sataniche e manifestazioni diaboliche, X Corso sull’Esorcismo e preghiera di liberazione, Roma, 16.04.2015.
7. Dott. Beatrice Ugolini, Rituali magico-ocultistici e influsso demoniac, X Corso sull’Esorcismo e preghiera di liberazione, Roma, 16.04.2015.
8. Laurie Goodstein, For Catholics, Interest in Exorcism Is Revived, 2010, Disponibil la dresa de internet: A version of this article appears in print on Nov. 13, 2010, Section A, Page 11 of the New York edition with the headline: For Catholics, Interest In Exorcism Is Revived. Order Reprints | Today’s Paper | Subscribe.
9. Leskov, Nikolai (July 24, 1873). "On hell icons (Ob adopisnyh ikonah)". Russkij mir (192).
10. Marcus Aurelius, Ad se ipsum 1.6. English translation in Marcus Aurelius Antoninus, The Communings with Himself translated by C. R. Haines [LCL; Cambridge:Harvard University Press, 1 9 6 1]).
11. P Francesco Bamonte, Il discernimento dell’azione straordinaria del demonio, ICMS, X Corso sull’Esorcismo e preghiera di liberazione, Roma, 14.01.2015.

12. Pr. Iordache Aurel Ionuț, Apocrifele Vechiului Testament, Cartea lui Enoh, Universitatea București , Facultatea de Teologie Ortodoxă. Lucrare de disertație, 2008.
13. Preot. Alvarez Valdez Ariel, De ce Evanghelistul Ioan nu descrie exorcismele lui Iisus?, în Dialog teologic 17, 2006.
14. Sean M. Tobin, Exorcism, deliverance, and psychotherapy from a catholic Christian perspective: a critical literature review, A dissertation submitted to the School of Behavioral and Applied Sciences in partial fulfillment of the requirements, Azusa, California, 2019.
15. Sf. Augustin, De civitate Dei XXII, 8, 23.
16. Tertulian, Despre suflet, XXVII, 4, trad. Prof. Nicolae Chițescu, Eliodor Constantinescu, Paul.
17. Tașian, Cuvânt către greci, 1, traducere din grecește și studio introductive de Ion. I. Popescu-Piscu, Râmnicul-Vâlci 1936, 68-69.
18. W. C. van Dam, Dämonen und Besessene, Aschaffenburg 1970.

Documente electronice

1. Alexandru Valentin Crăciun, iulie, 2009, Disponibil la adresa de internet: <https://alexandruvalentincraciun.wordpress.com/2009/07/29/un-altfel-de-martiraj-cazul-anneliese-michel/>.
2. Antenasatelor.ro, Disponibil la adresa de internet: <http://www.antasatelor.ro/vrem-sa-stii/vss3/mozaic/35499-in-rusia-se-vor-reuni-vrajitoare-din-toate-colturile-lumii.html>.
3. Autor anonim, Ortodoxie Traditionalistă si Teologie Patristică, Sfantul Chiril al Ierusalimului despre necesitatea legaturii fapte – viata eclezială , disponibil la adresa de internet: <https://theologiepatristica.wordpress.com/2015/05/12/sfantul-chiril-al-ierusalimului-despre-necesitatea-legaturii-fapte-viata-eleziala/>.
4. Autor anonim, Sfântul Arhanghel Rafail, Disponibil la adresa de internet: <http://ceisaptesfintiarhangheli.ro/sfantul-arhanghel->.

5. Autor necunoscut, BBC Romania. com Disponibil la adresa de internet: http://www.bbc.co.uk/romanian/news/story/2005/06/050624_tanacu_regulamente_bor.shtml
6. Autor necunoscut, BBC Romania.com, Disponibil la adresa de internet: http://www.bbc.co.uk/romanian/news/story/2008/01/080130_exorcism.shtml
7. Autor necunoscut, Cartea lui Tobit: Disponibil la adresa de internet: https://ro.orthodoxwiki.org/Cartea_lui_Tobit.
8. Autor necunoscut, Sinodul Bisericii Ortodoxe Române a interzis citirea Molitfelor Sfântului Vasile cel Mare, în Apărătorul Ortodox. Pliantul Mișcării Juriștilor Ortodocși din Moldova. Disponibil la adresa de internet: <https://www.aparatorul.md/sinodul-bisericii-ortodoxe-romane-a-interzis-citirea-molitfelor-sfantului-vasile-cel-mare/>.
9. Biblia Romano-Catolică Disponibil la adresa de internet: <https://bibliacatolica.ro>.
10. Crișan Andreescu, dcnews.ro, noiembrie 2013, Disponibil la adresa de internet: https://www.dcnews.ro/cazul-tanacu-dezvaluire-socanta-despre-cauza-mortii-maicutei_394714.html
11. Cuviosul Paisie Aghioritul despre vrăji, posedare demonică și reîncarnare, Disponibil la adresa de internet: <https://doxologia.ro/vietile-sfintilor/cuvant-de-folos/cuviosul-paisie-aghioritul-despre-vraji-posedare-demonica>.
12. Dan Alexe, Am fost la Tanacu și am vorbit cu preotul exorcist care în 2005 a omorât o femeie, 2017, Disponibil la adresa de internet: <https://www.vice.com/ro/article/a3kx4p/am-vorbit-cu-preotul-exorcist-care-in-2005-a-omorat-o-femeie>.
13. Delia Marc, martie,2011,Disponibil la adresa de internet: <https://filme-carti.ro/filme/the-rite-2011-7890/>.
14. Despre smerenie și umilință, cu Părintele Arsenie Papacioc,Disponibil la adresa de internet: <https://doxologia.ro/conferinte/despre-smerenie-umilinta-cu-parintele-arsenie-papacioc>.
15. Disponibil la adresa de internet: <https://www.crestinortodox.ro/parinti/parintele-profesor-alexander-schmemann-157741.html>.
16. Disponibil la adresa de internet: <https://www.history.com/topics/1960s/satanism>.

17. Disponibil la adresa de internet: <https://www.religioustolerance.org>
18. Dr. Stelian Gomboș, Parintele Profesor Alexander Schmemmann , Disponibil la adresa de internet: <https://www.crestinortodox.ro/parinti/parintele-profesor-alexander-schmemann-157741.html>.
19. Edward B. Fiske, The New York Times, Exorcist' Adds Problems For Catholic Clergymen,1974, Disponibil la adresa de internet: <https://www.nytimes.com/1974/01/28/archives/-exorcist-adds-problems-for-catholic-clergymen-hit-film-the.html>.
20. Filmul După Dealuri, regizat de Cristian Mungiu , film care a primit două premii speciale la festivalul de la Cannes în 2012. Disponibil pe Internet la adresa: <http://www.festival-cannes.fr/en/archives/ficheFilm/id/86a32d10-ff21-473e-bef2-c1655094cd6b/year/2012.html>.
21. Graham H Twelftree, Jesus the exorcist: a history of religious study. PhD thesis, University of Nottingham, 1981. Disponibil la adresa de internet: <http://eprints.nottingham.ac.uk/10941/1/290966.pdf>.
22. Grigorita Georgica, Studiul și importanța Apocrifelor Vechiului Testament astăzi, Disponibil la adresa de internet: <http://www.crestinortodox.ro/religie/studiul-importanta-apocrifelor-vechiului-testament-astazi-69349.html>.
23. Hotărârea nr. 630 din 17 februarie 2011, a Sfantului Sinod a Bisericii Ortodoxe Române privind citirea Molitfelor Sfântului Vasile cel Mare în Biserica Ortodoxă Română, nr.630 din 17 februarie 2011. Disponibil pe internet la adresa: <http://patriarhia.ro/hotararea-sfantului-sinod-privind-citirea-molitfelor-sfantului-vasile-cel-mare-in-biserica-ortodoxa-romana-1559.html>.
24. Oana Păuna, „Maestrul și Margareta” de Mihail Bulgakov 2016, Disponibil la adresa de internet: <http://litternautica.com/maestrul-si-margareta-de-mihail-bulgakov/>.
25. Părintele Epifanie Teodoropulos despre bolile psihice și cele duhovnicești, Disponibil la adresa de internet: <https://ortodox.md/parintele-epifanie-teodoropulos-despre-bolile-psihice-si-cele-duhovnicesti/>.
26. Patricia Rice, 2015, Disponibil la adresa de internet: <https://news.stlpublicradio.org/post/vatican-takes-modern-approach-exorcism-and-devil-author-says#stream/0>.

27. Peter Stanford, Independent, The Devil's own work: Why do priests still perform exorcisms?, 2011, Disponibil la adresa de internet: <https://www.independent.co.uk/arts-entertainment/books/features/the-devil-s-own-work-why-do-priests-still-perform-exorcisms-2223832.html>.
28. Pr. Prof. Univ. Dr. Ioan C. Teșu, Duhovnicie și psihiatrie, în Doxologia.ro. Disponibil la adresa de internet: <https://doxologia.ro/puncte-de-vedere/duhovnicie-psihiatrie>.
29. Psih. Angelica Agachi, Ortodoxie și psihologie, în CreștinOrtodox.ro, 2015. Disponibil la adresa de internet: <https://www.crestinortodox.ro/religie/ortodoxie-psihiologie-149074.html>.
30. Pubblicazioni scientifiche di medici, odontoiatri e psicologi, Disponibil la adresa de internet: <https://www.medicitalia.it/minforma/psicoterapia/903-le-psicosette-conoscerle-per-evitarle.html>.
31. Radio Vatican, Interviu cu cardinalul Severino Poletto despre existența diavolului, disponibil la adresa de internet: <http://www.ercis.ro/actualitate/viata.asp?id=20070233>.
32. Rev. George C. Papademetriou, Ph.D., The Doctrine of Evil, Disponibil la adresa de internet: <https://www.goarch.org/-/exorcism-in-the-orthodox-church>.
33. Russell Grigg, Cine era șarpele? I-a vorbit într-adevăr Evei un șarpe?, disponibil la adresa de internet : <http://creation.com/who-was-the-serpent-romanian>.
34. Stuart Dunn , True or False Possession? , october, 2013, Disponibil la adresa de internet: <https://catholicexchange.com/true-or-false-possession>
35. Teodor Dănălache, Patericul, Disponibil la adresa de internet: <https://www.crestinortodox.ro/editoriale/patericul-126839.html>.
36. Teodor Dănălache, Se citesc Molitfele Sfantului Vasile de ziua sfantului?, Disponibil la adresa de internet: <https://www.crestinortodox.ro/liturgica/viata-liturgica/se-citesc-molitfele-sfantului-vasile-ziua-sfantului-128036.html>.
37. The Moscow Times, Head of Russian Orthodox Church Proposes Exorcism as Cure for Mental Illness, July, 2017, Disponibil la adresa de internet: <https://www.themoscowtimes.com/2017/07/11/Patriarch-Kirill-proposes-exorcism-cure-for-mental-illness-a58356>

38. Vlad Terteleac, Adevărul.ro, Disponibil la adresa de internet:
https://adevarul.ro/international/rusia/o-firma-specializata-vrajitorie-obligata-despagubeasca-barbat-rusia-nu-reusit-sa-i-aduca-sotia-inapoi-1_5d40ff88892c0bb0c607b964/index.html.
39. Encyclopaedia Britannica, Satanism occult practice Disponibil la adresa de internet:
<https://www.britannica.com/topic/Satanism>.